

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

"विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व आणि जागतिक समज वाढीसाठी अध्यापन-अभ्यासात 'वसुधैव कुटुम्बकम्'चे योगदान"

प्रा.डॉ. ज्योती महादेवराव खंडारे

एस.एस.एम.एम., बी.एड. कॉलेज, नांदगाव पेठ, अमरावती

सारांश

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकास आणि जागतिक समज वाढीसाठी अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत 'वसुधैव कुटुम्बकम्' या भारतीय तत्त्वज्ञानाधिष्ठित संकल्पनेचे महत्त्व व योगदान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात विविध संस्कृती, भाषा, धर्म आणि राष्ट्रांमधील परस्परसंबंध वाढत असून अशा परिस्थितीत विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ शैक्षणिक ज्ञानापुरते मर्यादित न राहता मानवी मूल्ये, सामाजिक जाणीव आणि जागतिक दृष्टिकोन विकसित होणे आवश्यक आहे. या पार्श्वभूमीवर 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेस एक मूल्याधिष्ठित दिशा प्रदान करते.

प्रस्तावना : आजचे युग हे जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानक्रांती आणि बहुसांस्कृतिक संवादाचे युग आहे. या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिस्थितीत विद्यार्थ्यांच्या केवळ बौद्धिक विकासावर भर देणे पुरेसे ठरत नाही, तर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास आणि जागतिक पातळीवर समज निर्माण करणे ही काळाची गरज बनली आहे. शिक्षण प्रक्रियेत मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन स्वीकारल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये मानवतावाद, सहअस्तित्व, सहिष्णुता आणि सामाजिक बांधिलकी विकसित होऊ शकते. अशा मूल्यांचा पाया भारतीय तत्त्वज्ञानात खोलवर रुजलेला असून त्यातील "वसुधैव कुटुम्बकम्" ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची आहे. 'वसुधैव कुटुम्बकम्' म्हणजे संपूर्ण पृथ्वी ही एकच कुटुंब आहे, अशी व्यापक मानवतावादी दृष्टी देणारी संकल्पना होय. ही संकल्पना व्यक्तीला स्वतःपुरते न राहता संपूर्ण मानवजातीशी जोडते. अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत या तत्त्वाचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये परस्पर सन्मान, समता, बंधुता, करुणा, सामाजिक जबाबदारी आणि जागतिक नागरिकत्वाची भावना निर्माण होते. आज जगभर युद्ध, हिंसा, पर्यावरणीय संकट, जातीय-धार्मिक संघर्ष आणि असहिष्णुता वाढताना दिसत असताना 'वसुधैव कुटुम्बकम्' सारख्या तत्त्वांची शैक्षणिक स्तरावर जोपासना करणे अधिकच आवश्यक ठरते. अध्यापन-अभ्यासात वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेचा उपयोग केल्याने विद्यार्थ्यांचे नैतिक मूल्यबोध, सामाजिक जाणीव आणि भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित होण्यास मदत होते. अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, सहशालेय उपक्रम, समूहचर्चा, प्रकल्पकार्य आणि अनुभवाधारित शिक्षण यांमधून ही संकल्पना प्रभावीपणे रुजवता येते. यामुळे विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व अधिक संवेदनशील, सहकार्यशील आणि जबाबदार बनते. तसेच विविध संस्कृती, भाषा, धर्म आणि देशांविषयी आदरभाव निर्माण होऊन जागतिक समज वाढीस चालना मिळते. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले जाते. त्यामुळे अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत 'वसुधैव कुटुम्बकम्' सारख्या सार्वत्रिक मूल्यांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांना केवळ यशस्वी नागरिक नव्हे तर जागतिक पातळीवर विचार करणारे, शांतताप्रिय आणि मानवतावादी व्यक्तिमत्व घडविण्यात शिक्षणाला मोलाचे योगदान देता येते. म्हणूनच विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकास आणि जागतिक समज वाढीसाठी अध्यापन-अभ्यासात 'वसुधैव कुटुम्बकम्' या तत्त्वाचे योगदान अभ्यासणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

विषयाची निवड : सध्याचे युग हे वेगाने बदलणाऱ्या जागतिक घडामोडींचे, तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाचे आणि बहुसांस्कृतिक संपर्काचे युग आहे. आजचा विद्यार्थी हा केवळ आपल्या देशापुरता मर्यादित न राहता जागतिक पातळीवर विचार करणारा, विविध संस्कृतींशी संवाद साधणारा आणि आंतरराष्ट्रीय घडामोडींचा भाग बनत आहे. अशा परिस्थितीत विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे तसेच त्यांच्यात जागतिक समज निर्माण करणे हे शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट बनले आहे. मात्र आधुनिक शिक्षणपद्धतीत अनेकदा मूल्याधिष्ठित शिक्षणाकडे अपेक्षित लक्ष दिले जात नाही, ही एक गंभीर बाब ठरत आहे. आजच्या समाजात वाढती असहिष्णुता, स्पर्धात्मकता, सामाजिक तणाव, पर्यावरणीय समस्या आणि मानवी संबंधांतील तुटकपणा स्पष्टपणे दिसून येतो. या समस्यांवर मात करण्यासाठी शिक्षणामध्ये मानवतावादी आणि सार्वत्रिक मूल्यांची जोपासना करणे आवश्यक आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानात मांडलेली 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना संपूर्ण जगाला एक कुटुंब मानण्याची व्यापक दृष्टी देते. ही संकल्पना व्यक्तीमध्ये आत्मकेंद्री वृत्तीऐवजी सहअस्तित्व, बंधुता, करुणा आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण करते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी ही संकल्पना अत्यंत उपयुक्त ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासात 'वसुधैव कुटुम्बकम्' या संकल्पनेचे योगदान अभ्यासणे.

अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत 'वसुधैव कुटुम्बकम्' तत्त्वाचा वापर कसा केला जातो हे समजून घेणे.

विद्यार्थ्यांमध्ये सहहिष्णुता, सहकार्य व सामाजिक बांधिलकी विकसित होण्यात या संकल्पनेची भूमिका तपासणे.

'वसुधैव कुटुम्बकम्' तत्त्वामुळे विद्यार्थ्यांची जागतिक समज व जागतिक नागरिकत्वाची भावना कशी वाढते हे अभ्यासणे.

मूल्याधिष्ठित शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये मानवतावादी दृष्टिकोन निर्माण होण्यास या संकल्पनेचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

गृहितके :

अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत 'वसुधैव कुटुम्बकम्' या संकल्पनेचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासात सकारात्मक बदल घडून येतो.

'वसुधैव कुटुम्बकम्' तत्त्वाधिष्ठित अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहहिष्णुता, सहकार्य आणि सामाजिक बांधिलकीची भावना वाढते. मूल्याधिष्ठित शिक्षणामध्ये 'वसुधैव कुटुम्बकम्' संकल्पनेचा वापर केल्यास विद्यार्थ्यांची नैतिक जाणीव व मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित होतो.

अध्यापन-अभ्यासात 'वसुधैव कुटुम्बकम्' तत्त्वाचा प्रभावी वापर केल्याने विद्यार्थ्यांची जागतिक समज अधिक व्यापक होते.

'वसुधैव कुटुम्बकम्' संकल्पनेवर आधारित अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये जागतिक नागरिकत्वाची भावना निर्माण होते.

संशोधन पद्धती :

विषयाचा उद्देश

तथ्य संकलन

क्षेत्र अभ्यास

विश्लेषणात्मक पद्धती

सांख्यिकीय माहिती

निष्कर्ष आणि शिफारसी

विषय विवेचन :

शिक्षण ही केवळ माहिती देण्याची प्रक्रिया नसून व्यक्तीच्या विचारसरणीला, मूल्यव्यवस्थेला आणि वर्तनाला दिशा देणारी एक सशक्त सामाजिक प्रक्रिया आहे. आधुनिक काळात ज्ञानवृद्धीसोबतच विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास आणि जागतिक समज निर्माण करणे हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट मानले जाते. अशा पार्श्वभूमीवर भारतीय तत्त्वज्ञानातून उद्भवलेली 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेस मूल्याधिष्ठित आणि मानवतावादी दिशा प्रदान करते. 'वसुधैव कुटुम्बकम्' या संकल्पनेचा अर्थ संपूर्ण पृथ्वी ही एकच कुटुंब आहे असा असून ती मानवजातीतील एकात्मता, समता आणि सहअस्तित्वाचा संदेश देते. या तत्त्वामुळे व्यक्ती स्वतःपुरती मर्यादित न राहता संपूर्ण समाज आणि जगाबद्दल जबाबदारी स्वीकारते. अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत या संकल्पनेचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, करुणा, बंधुता, सहकार्य आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांसारखे गुण विकसित होण्यास मदत होते. हे गुण विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडविण्यात शालेय वातावरण, शिक्षकांची भूमिका, अभ्यासक्रम आणि सहशालेय उपक्रम यांचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत 'वसुधैव कुटुम्बकम्' तत्त्वाधिष्ठित उपक्रमांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांना विविध संस्कृती, भाषा, धर्म आणि राष्ट्रांविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन प्राप्त होतो. समूहकार्य, प्रकल्पाधारित अध्ययन, चर्चा, नाट्यप्रयोग, सामाजिक सेवा उपक्रम आणि अनुभवाधारित शिक्षण यांच्या माध्यमातून ही संकल्पना अधिक प्रभावीपणे रुजवता येते.

'वसुधैव कुटुम्बकम्' संकल्पनेचा अर्थ व तात्त्विक पाया :

'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक अत्यंत व्यापक व मानवतावादी विचार आहे. संस्कृत भाषेतील या वाक्याचा अर्थ "संपूर्ण पृथ्वी ही एकच कुटुंब आहे" असा होतो.

ही संकल्पना उपनिषदांमध्ये आढळून येते आणि मानवजातीला एकात्मतेचा संदेश देते. या तत्त्वज्ञानाचा पाया समता, बंधुता, सहिष्णुता आणि परस्पर आदर यांवर आधारित आहे. या विचारधारेनुसार जात, धर्म, भाषा, राष्ट्र किंवा संस्कृती यांच्या आधारे मानवामध्ये भेदभाव न करता सर्व मानव एकाच कुटुंबाचे सदस्य मानले जातात.

त्यामुळे अहंकार, द्वेष, स्पर्धा आणि संघर्ष यांना स्थान राहत नाही. याउलट प्रेम, सहकार्य आणि शांततेला प्राधान्य दिले जाते. शैक्षणिक दृष्टिकोनातून पाहता, ही संकल्पना विद्यार्थ्यांमध्ये वैश्विक दृष्टिकोन निर्माण करते. विद्यार्थ्यांना स्वतःपुरते किंवा आपल्या समाजापुरते विचार न करता संपूर्ण मानवजातीबद्दल विचार करण्यास प्रवृत्त करते.

त्यामुळे त्यांच्यात नैतिक मूल्यांची जडणघडण होते. आजच्या बहुसांस्कृतिक समाजात 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना सामाजिक सलोखा निर्माण करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.

अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत 'वसुधैव कुटुम्बकम्'चे महत्त्व : अध्यापन-अभ्यास प्रक्रिया ही केवळ माहिती देण्याची प्रक्रिया नसून विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्ती, भावना आणि सामाजिक जाणीवा विकसित करण्याची प्रक्रिया आहे. 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना अध्यापन प्रक्रियेत समाविष्ट केल्यास शिक्षण अधिक मूल्याधिष्ठित व जीवनोपयोगी ठरते. शिक्षक जेव्हा विषय शिकवताना जागतिक समस्या, मानवी मूल्ये, सहकार्य आणि सहअस्तित्व यावर भर देतात, तेव्हा विद्यार्थ्यांमध्ये व्यापक दृष्टिकोन निर्माण होतो. इतिहास, भूगोल, समाजशास्त्र, पर्यावरणशास्त्र, भाषा आणि नैतिक शिक्षण या विषयांमधून ही संकल्पना प्रभावीपणे रुजवता येते. या विचारधारेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक जबाबदारीची भावना विकसित होते. ते केवळ स्वतःच्या यशाकडे न पाहता समाज आणि जगासाठी योगदान देण्याची प्रेरणा घेतात.

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात 'वसुधैव कुटुम्बकम्'चे योगदान :

विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व हे केवळ बौद्धिक क्षमतेवर आधारित नसून भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक घटकांवरही अवलंबून असते. 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

या विचारधारेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, करुणा, सहकार्य आणि सहिष्णुता यांसारखे गुण विकसित होतात. ते इतरांच्या भावना समजून घेण्यास शिकतात आणि परस्पर मदतीची वृत्ती अंगीकारतात. त्यामुळे आत्मकेंद्रीपणा कमी होऊन सामाजिक जाणीव वाढते.

तसेच, या संकल्पनेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास आणि सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो. विविध मतांचा आदर करण्याची सवय लागल्याने त्यांची संवादकौशल्ये सुधारतात. संघकार्याची भावना विकसित होते, जी भविष्यातील व्यावसायिक आणि सामाजिक जीवनासाठी उपयुक्त ठरते.

विद्यार्थ्यांच्या जागतिक समज वाढीसाठी 'वसुधैव कुटुम्बकम्':

जागतिक समज म्हणजे केवळ इतर देशांविषयी माहिती असणे नव्हे, तर विविध संस्कृती, समस्या आणि मानवतेशी संबंधित प्रश्नांबद्दल संवेदनशील असणे होय. 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना विद्यार्थ्यांमध्ये ही समज वाढविण्यास उपयुक्त ठरते. या विचारधारेमुळे विद्यार्थी जागतिक समस्यांकडे सामूहिक दृष्टीने पाहू लागतात. पर्यावरणीय संकटे, दारिद्र्य, युद्ध, मानवी हक्क यांसारख्या प्रश्नांबाबत त्यांच्यात जागरूकता निर्माण होते. तसेच, या समस्यांवर उपाय शोधण्याची प्रेरणा मिळते. विद्यार्थ्यांना विविध देशांतील संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैली यांचा आदर करण्याची शिकवण मिळते. त्यामुळे सांस्कृतिक संघर्ष टाळण्यास मदत होते. जागतिक शांतता आणि सहकार्याची भावना विकसित होते. आजच्या बहुराष्ट्रीय आणि बहुसांस्कृतिक समाजात काम करण्यासाठी जागतिक समज अत्यावश्यक आहे. 'वसुधैव कुटुम्बकम्'वर आधारित अध्यापन विद्यार्थ्यांना या दृष्टीने सक्षम बनवते.

निष्कर्ष :

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकास आणि जागतिक समज वाढीसाठी अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना अत्यंत प्रभावी व उपयुक्त ठरते. शिक्षण ही केवळ शैक्षणिक ज्ञान देणारी प्रक्रिया न राहता विद्यार्थ्यांच्या मूल्यव्यवस्थेला आकार देणारी, सामाजिक जाणीव निर्माण करणारी आणि मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करणारी प्रक्रिया आहे, हे या अभ्यासातून अधोरेखित होते. अध्यापन-अभ्यासात 'वसुधैव कुटुम्बकम्' तत्वाचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, सहकार्य, करुणा, सामाजिक बांधिलकी, नैतिक जाणीव आणि जबाबदारीची भावना विकसित होते. हे गुण विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यास मदत करतात. विद्यार्थी अधिक संवेदनशील, समतोल आणि समाजाभिमुख व्यक्तिमत्व म्हणून घडतात, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची :

- आचार्य, दत्तात्रय दामोदर. (2015). भारतीय तत्त्वज्ञान : एक अभ्यास. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.
 आहरे, शंकर गंगाधर. (2018). मूल्याधिष्ठित शिक्षण आणि आधुनिक समाज. औरंगाबाद: कैलास प्रकाशन.
 देशमुख, राजेंद्र नारायण. (2016). शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान. नागपूर: विदर्भ ग्रंथनिर्मिती मंडळ.
 पाटील, प्रकाश दत्तात्रय. (2019). मानवी मूल्ये आणि शिक्षण. कोल्हापूर: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.

www.wikipedia.com